

TRANSHUMANTNO STOČARSTVO NA PODRUČJU DANAŠNJEG NASELJA KRUŠEVA U PROŠLOSTI

dr. sc. Marina Jurjević

Pučko otvoreno učilište Obrovac
Zavičajni muzej, S. Radića 8., 23450 Obrovac
e-mail: marinaljurjevic@gmail.com

Uvodni dio

U sklopu interdisciplinarnog projekta koji se, u razdoblju od 2011. do 2016. godine, provodio u nekoliko faza na dijelu Bukovice i Ravnih kotara izvršen je terenski pregled šireg područja. Iako je fokus istraživanja bio na evidenciji i stanju očuvanosti te bilježenju podataka o običajima vezanim uz mirila, tijekom istraživanja zabilježeni su i ostali segmenti života ovog dijela Sjeverne Dalmacije, napose tijekom druge polovine 20. stoljeća.¹ Jedan od važnijih elemenata života i gospodarstva promatranog područja kroz stoljeća bilo je transhumantno stočarstvo koje se na tim prostorima razvijalo od najranijih razdoblja naseljenosti do druge polovine 20. stoljeća. U fokusu istraživanja bilo je današnje naselje Kruševo koje administrativno pripada Gradu Obrovcu.

¹ Unutar projekta sudjelovao je veći broj institucija. Tijekom prve faze istraživanja koja su se provodila od 2011. do 2013. godine, izvršen je pregled terena i dokumentacija lokaliteta s mirilima na administrativnom području današnjih gradova Obrovac i Benkovac. Nositelj programa pod nazivom *Mirila – svjedok tradicije* bio je Zavičajni muzej Pučkog otvorenog učilišta Obrovac. Istraživanja su provedena pod vodstvom Marine Jurjević, kustosice Muzeja. Od 2014. godine istraživanja, kojima je obuhvaćen i dio Ravnih kotara, provedena su pod vodstvom dr. sc. Marija Katića s Odjela za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zadru.

Naselje Kruševo smješteno je na krajnjem sjeverozapadnom dijelu Bukovice. Granice naselja protežu se na zapadu i jugozapadu do Novigradskog i Karinskog mora, dok sjevernu i sjeverozapadnu granicu čini rijeka Zrmanja uz čiju se lijevu obalu nizvodno od Obrovca prostiru brojne livade kojima su se njihovi vlasnici u prošlosti koristili za ispašu i napajanje stoke te košnju za dobivanje sijena. Osnovno obilježje naselja je raštrkanost većeg broja zaselaka, *varoši* (Drage, Karlovac, Zevelinac, Otišna, Ribnica, Donje i Gornje polje, Kobljani i dr.) koji su se u pravilu formirali u blizini manjih polja u kršu pogodnih za zemljoradnju, odnosno u blizini prirodnih uvala uz Novigradsko i Karinsko more. U blizini zaselaka unutar kamenim suhozidom ograđenih površina smještene su manje površine sa šumama. Odlučujuću ulogu u razmještaju naseljenosti i gospodarskih aktivnosti stanovništva Bukovice, pa tako i Kruševa, od najranijih povijesnih razdoblja imala je prirodna osnova.

Prirodna osnova

Prirodna osnova Bukovice i velebitske primorske padine, koje su u fokusu ovog rada, uvjetovana je klimatskim značajkama područja koje odlikuje sušnost uvjetovana s nekoliko faktora: vjetrovima (bura), temperaturom i insolacijom (brojem sunčanih/oblačnih dana). Uz navedene faktore odlučujuću ulogu u formiranju klimatskih, a samim time i vegetacijskih uvjeta predstavlja količina oborina koje, iako ih ima u izobilju, karakterizira nepovoljan raspored tijekom godine.² Glavno obilježje reljefa Bukovice dominacija je krša na kojem prevladavaju degradirane šume, šikara, degradirana makija i garig. Šumske su površine rijetke i svode se na manje površine ograđene suhozidnim ogradama formiranim u blizini naselja dok se poljoprivredne površine uglavnom odnose na manja polja u kršu, koja ne pružaju uvjete za intenzivniju proizvodnju poljoprivrednih proizvoda, na kojima su se uzgajale ratarske kulture za vlastite potrebe (Kulušić, 1971: 453) o čemu svjedoče i podatci o udjelu iskoristivosti zemljišta šire zadarske regije uz obale Novigradskog i Karinskog mora (KO Posedarje, Novigrad, Pridraga, Karin, Kruševo, Obrovac i Jasenice) iz 1959. godine, izražene u postocima. Od ukupne površine teritorija navedenih katastarskih općina samo 13,6 % bilo je u uporabi, od čega je 10,8 % bilo obradivo, 56,4 % pod pašnjakom, 26,5 % pod šumom dok je 6,3 % bilo neplodno.³ Sagleda li se područje nekadašnje Općine Obrovac, u čijem je sastavu do 1997. godine

² Više u: Faričić i Marelić, 2014: 54. i dalje s popisom relevantne literature.

³ Podatci su obrađeni na temelju prikupljenih podataka o Popisu individualnih poljoprivrednih gazdinstava 1960. godine nekadašnjeg Saveznog zavoda za statistiku iz Beograda (Arhiv Republičkog zavoda za statistiku Zagreb). Više u: Kulušić, 1971: 453-454, Tab. 1..

bilo i područje današnje Općine Jasenice i naselje Medviđa koje je administrativno pripojeno Gradu Benkovcu,⁴ udio poljoprivrednih površina još je nepovoljniji. Naime, od ukupne površine teritorija koje se prostiralo na 509 km² (50 900 ha) na poljoprivredne površine otpadalo je 24 600 ha ili 48,3 % zemljišta od čega je 2 160 ha ili 8,8 % odnosno samo 4,2 % ukupne površine bilo obradivo dok se čak 22 440 ha ili 91,2 % nalazilo pod pašnjacima i šumama (Klanac, 1992: 12) koji su od najranijih povijesnih razdoblja pružali optimalne uvjete za razvoj stočarstva kao primarne djelatnosti ruralnog stanovništva promatranog područja.

Razvoj naseljenosti

Prvi podatci o broju stanovnika šireg obrovačkog područja⁵ poznati su iz popisa stanovništva provedenih za vrijeme francuske uprave čija je glavna svrha bila utvrđivanje ukupnog broja vojno sposobnog stanovništva. Podatci su sumarni za cijelo administrativno područje sa središtem u Obrovcu i na temelju njih nije moguće utvrditi broj stanovnika po pojedinim naseljima. Prema tim podacima na administrativnom području Grada Obrovca 1807. godine živjelo je 15 140 stanovnika, odnosno 15 398 stanovnika 1808. godine.⁶ Prema podacima o broju stanovnika preture Obrovac iz 1830. godine Kruševa je imalo 802,⁷ a 1847. 1 007 stanovnika (Peričić, 2006: 571).

Prvi službeni popis stanovništva na području današnje Republike Hrvatske proveden je 1857. godine za područje tadašnje Habsburške (Austro-Ugarske) Monarhije. Na području današnjeg Kruševa, u vrijeme intenzivne stočarske aktivnosti, prema službenim popisima u razdoblju od 1857. do 1971. godine, kako je vidljivo u Tablici 1., zabilježen je kontinuirani porast broja stanovnika. Iako se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće te u prvim desetljećima 20. stoljeća iz Kruševa zbog teških životnih uvjeta velik broj stanovnika iselio u prekoceanske zemlje,⁸ njihovo iseljavanje nije imalo posljedice

⁴ Sukladno čl. 18. *Zakona o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj* (NN 10/97) utvrđeni su gradovi i općine koji se nalaze u sastavu Zadarske županije.

⁵ Popis je obuhvaćao Obrovac kao sudsko-teritorijalno središte u sklopu kojeg se nalazila Morlakija i Bukovica. Više u: Erceg, 1975: 22-24, bilj. 50.

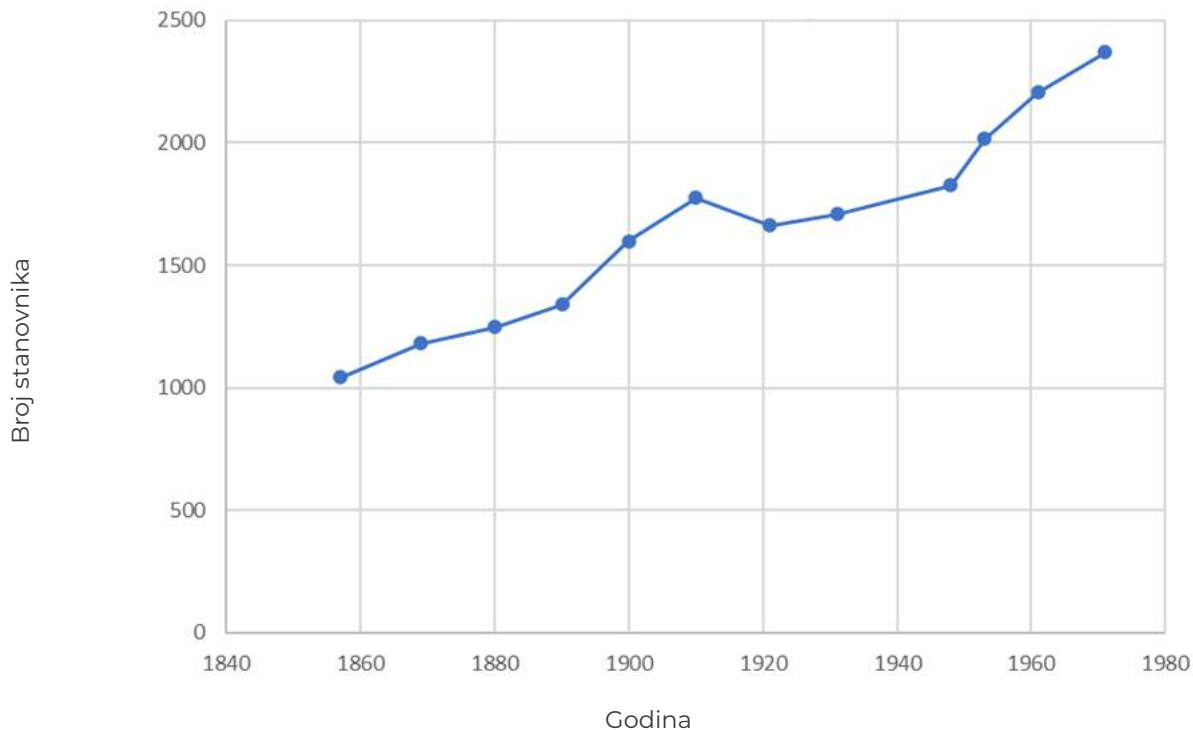
⁶ Erceg, 1975: 22, Tablica 5.; 24, bilj. 50.

⁷ Peričić, 2006: 594, Prilog I. s izvorom podataka.

⁸ Godina 1903. i 1904. iz Kruševa se iselilo više od 400 stanovnika od čega više od 200 u Sjevernu Ameriku (Peričić, 2006: 575.). Prekoceanske migracije nastavljaju se i u sljedećim desetljećima. Neke od navedenih imigracija bile su kratkotrajne odnosno uglavnom su se odnosile na muškarce koji su se iseljavali na područje današnjih Sjedinjenih Američkih Država gdje su nerijetko obavljali teške fizičke poslove. Nakon nekoliko godina boravka i rada vraćali su se s ušteđevinom kako bi poboljšali obiteljske prilike. Jedan od njih bio je i moj pradjed, Marko Jurjević.

na dinamiku rasta ukupnog broja stanovnika, ponajprije zbog visokih stopa prirodnog prirasta. Iznimka je zabilježena jedino 1921. godine, kao posljedica stradanja stanovnika tijekom Prvog svjetskog rata. Iseljavanje stanovnika u potrazi za boljim životnim uvjetima nastavlja se i nakon Prvog svjetskog rata. Tako do kraja Drugog svjetskog rata dolazi do trajnog iseljavanja dijela stanovnika Kruševa u tada znatno bogatiju i za život pogodniju Slavoniju na područje Donjeg Miholjca, Osijeka, Vinkovaca, Đakova i Županje (Klanac, 1992: 20).

Tablica I. Kretanje broja stanovnika Kruševa u razdoblju od 1857. do 1971. godine

(Izvor: Korenčić, 1979: 435)

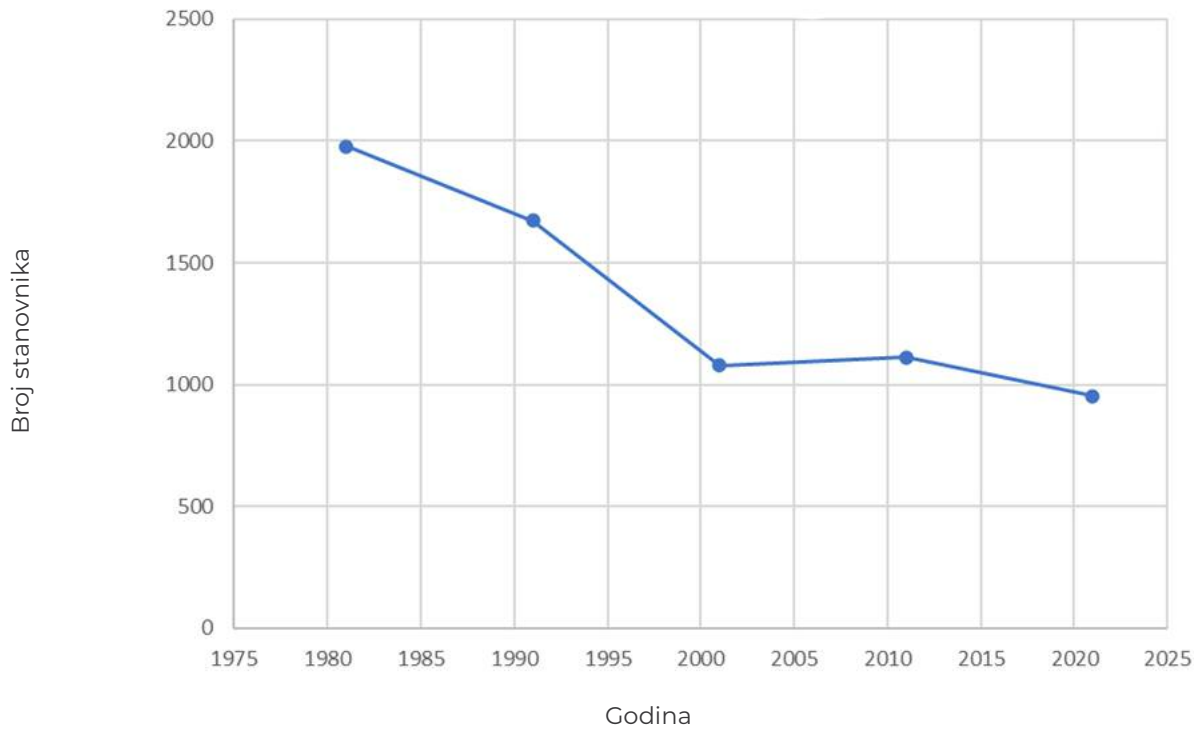
Drukčiju sliku donose službeni podatci o popisu stanovništva za razdoblje od 1981. do 2021. godine. Naime, u tom je razdoblju zabilježen kontinuiran pad broja stanovnika. U odnosu na 1971. godinu, pad broja stanovnika 1981. bio je 16,54 %, što je izravna posljedica iseljavanja mladog radno sposobnog stanovništva u potrazi za stalnim poslom i boljim uvjetima života. Tijekom 70-ih godina prošlog stoljeća radno sposobno stanovništvo trajno se iseljava u veće urbane sredine u

Hrvatskoj poput Zadra, Zagreba i Rijeke, dok manji postotak, ponajprije muškaraca, odlazi na privremeni rad u zapadnoeuropske zemlje, ponajprije u tadašnju Saveznu Republiku Njemačku. Taj se trend nastavlja i tijekom 1980-ih i iznosi 15,4 %. Do većeg raseljavanja stanovnika, kao izravna posljedica razaranja tijekom Domovinskog rata, dolazi 90-ih godina prošlog stoljeća, što je vidljivo i iz popisa stanovnika iz 2001. godine kada je zabilježen pad ukupnog broja stanovnika od 35,6 % u odnosu na 1991. godinu. Zbog spore obnove ratom razorenih obiteljskih kuća, ali i smanjene gospodarske aktivnosti, radno sposobno stanovništvo se, uz iseljavanje u veće urbane sredine u Hrvatskoj poput Zadra, Zagreba i Rijeke, nastavilo iseljavati i u zapadnoeuropske zemlje. I dok su se tijekom 1970-ih i 1980-ih uglavnom iseljavali samci, 1990-ih iseljavaju se cijele obitelji. Blagi porast broja stanovnika Kruševa zabilježen je tijekom popisa provedenog 2011. godine,⁹ dok prema popisu iz 2021. dolazi do znatnijeg pada ukupnog broja stanovnika od 14,2 % u odnosu na 2011.,¹ kako je vidljivo u Tablici II.

⁹ Više na službenim stranicama Državnog zavoda za statistiku <https://dzs.gov.hr>, 1. Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, Popis 2011. (https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_01/h01_01_01_zup13_2968.html)

¹⁰ Više na službenim stranicama Državnog zavoda za statistiku <https://dzs.gov.hr>, 1. Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, Popis 2021. (https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx)

Tablica II. Kretanje broja stanovnika Kruševa u razdoblju od 1981. do 2021. godine

(Izvor: Državni zavod za statistiku, dzs.gov.hr)

Gospodarske prilike

Da bi se dobila opća slika gospodarskih prilika na području današnjeg naselja Kruševa, potrebno je sagledati gospodarsku sliku cjelokupnog prostora kroz dulje razdoblje, posebno od kasnog srednjeg vijeka i novog vijeka do sredine 20. stoljeća. Razvoj gospodarstva sjeverozapadnog dijela Bukovice, koji danas obuhvaća administrativno područje Grada Obrovca, do danas nije istraženo i obrađeno na odgovarajući način. Glavni problem pri prikupljanju podataka česta je promjena administrativnih granica, a samim time i upravnih središta promatranog područja kroz različita povijesna razdoblja. Gospodarska aktivnost kao i razmještaj naseljenosti promatranog područja od najranijih povijesnih razdoblja bili su uvjetovani prirodnom osnovom, a krški krajolik s

malo obradivih površina i velikim površinama obraslim samoniklom submediteranskom vegetacijom, kako je prethodno navedeno, pružali su pogodne uvjete za ispašu stoke i razvoj stočarstva.

Podatci o odnosima među liburnskim zajednicama koji se pojavljuju kod antičkih pisaca prije uspostave rimske uprave nad istočnom jadranskom obalom su malobrojni i neprecizni (Čače, 2007: 53; 2013: 13. i d.). Najveća koncentracija gradinskih naselja tijekom željeznog razdoblja oblikovana je na području današnje Sjeverne Dalmacije, odnosno južne Liburnije, ujedno jezgre liburnskog teritorija¹¹ kojem je pripadalo i promatrano područje. Osim u zaobalnom dijelu, ostatci materijalne kulture evidentirani na gradinskim naseljima i unutar grobnih humaka na primorskoj padini Velebita svjedoče o intenzivnom korištenju navedenog prostora tijekom mlađih prapovijesnih razdoblja. Slični su odnosi najvjerojatnije bili prisutni za vrijeme željeznog doba kao i tijekom rimske uprave na ovom dijelu Dalmacije.¹² U domaćoj stručnoj literaturi uvriježeno je mišljenje da se stanovništvo u zaobalju južne Liburnije bavilo stočarstvom, i to ponajprije uzgojem stoke sitnog zuba, a posredno proizvodnjom sira, mlijeka i mesa, i eksploatacijom šuma (Suić, 2003: 323. i d.). O važnosti stočarstva, uz antičke pisane izvore prema kojima je Liburnija bila poznata po proizvodnji suknenih ogrtača (Čače, 2007: 56, bilj. 27; 57, 60), danas nam svjedoče ostatci međašnih natpisa podignutih na granicama pojedinih teritorijalnih zajednica neposredno nakon uspostave rimske vlasti, tijekom prvih desetljeća 1. stoljeća n. Krista. Riječ je o natpisnoj građi koja se izravno odnosi na rješavanje nesuglasica o nadležnosti, tj. prava upravljanja nad pojedinim rubnim krškim dijelovima teritorija pogodnim za ispašu velikih stada do kojih je došlo ponajprije zbog promjena gospodarskih aktivnosti unutar kojih dolazi do znatnijeg vrednovanja zemljišta odnosno velikih krških površina pogodnih za ispašu stoke sitnog zuba. Na širem području zapadne i sjeverozapadne Bukovice do danas je zabilježeno 13 međašnih natpisa¹³ od kojih je kod jednog, uz natpis na živoj stijeni, podignut i suhozid u funkciji međe¹⁴ dok je kao granica dviju teritorijalnih zajednica čije se razgraničenje pružalo na području današnjeg naselja Golubić podignut suhozid (Vrkić, 2015: 101, Sl. 10; 107. i d.).

¹¹ Čače, 2013: 22, Karta 1. s prikazom naselja južne Liburnije u razdoblju od 3. do 1. st. pr. Krista.

¹² Podatci se odnose na područje poda odnosno prostora smještenog između 500 i 900 m/nv. Više u: Faber, 2000: 19. i dalje; Čače 2007: 63. i dalje s popisom relevantne literature. Za više podataka o razmještaju naseljenosti na području teritorija nekadašnjeg municipija Argiruntuma (Starigrad Paklenica) tijekom prapovijesti i antike u: Dubolnić, 2006; 2007.

¹³ Više u: Čače, 2006: 65. i dalje s popisom relevantne literature.

¹⁴ Međaš se nalazi na području današnjeg naselja Donji Karin koje se za vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom nalazilo u sastavu teritorija zajednice Korinjana (*Corinium*).; Čače, 2006: 75-76, Map 2, 6. s popisom relevantne literature; Jurjević, 2020: 63, Sl. 8; 74. i dalje.

I dok se o gospodarskim aktivnostima promatranog područja tijekom ranog srednjeg vijeka zbog nedostatka materijalnih dokaza ne može raspravljati, o stočarstvu kao glavnoj grani gospodarstva ne samo zaobalnog dijela današnje Zadarske županije nego i otoka i obalnih naselja tijekom kasnijih stoljeća svjedoči podatak da su u razvijenom srednjem vijeku suknene tkanine bile najvažniji izvozni proizvod Zadra (Čače, 2007: 56, bilj. 29). Navedeno ne iznenađuje s obzirom na podatak da je 1771. na zadarskom području popisano 253 452 primjeraka stoke sitnog zuba, a 1781. godine 205 996.¹⁵ Konkretniji podatci o gospodarskim prilikama šireg obrovačkog područja poznati su za razdoblje koje se odnosi na 19. i prvu polovicu 20. stoljeća. Tijekom tog razdoblja Obrovac je, zbog čestih promjena upravnih središta, bio ili samostalno upravno središte ili se nalazio u sklopu administrativnih jedinica sa središtem u Benkovcu, odnosno Kninu zbog čega su dostupni podatci često sumarni. Iz povijesnih je izvora poznato da je Obrovac tijekom 19. stoljeća bio sjedište upravno-sudbene cjeline koja je obuhvaćala prostor Bukovice i Podgorja, odnosno početkom 19. stoljeća središte Vlačke (Morlacca) na čijem je čelu bio serdar s funkcijom vojno-upravnog starješine navedenog područja.¹⁶ Glavna gospodarska aktivnost stanovništva bila je stočarstvo, i to u prvom redu uzgoj stoke sitnog zuba (ovaca i koza), o čemu svjedoče podatci o popisu stoke preture Obrovac iz 1830. godine prema kojem je na prostoru koji danas administrativno pripada Gradu Obrovcu¹⁷ evidentirano 21 456 ovaca, 17 387 koza, 423 konja, 3 707 goveda, 111 magaraca i 383 svinje.¹⁸ U isto su vrijeme u tim naseljima živjela 4 732 stanovnika.¹⁹ U idućim desetljećima broj koza postupno se povećava, a broj ovaca opada, bez obzira na napore austro-ugarskih vlasti da smanje njihov broj (Peričić, 2006: 581-582).

¹⁵ U popis su uključeni otoci i Novigrad. Više u: Božić-Buzančić, 1980: 625, bilj. 8. s popisom relevantne literature.

¹⁶ Peričić, 2006: 570. s popisom relevantne literature.

¹⁷ Uz Obrovac, to su naselja: Gornji Karin, Kruševo, Bilišane, Zelengrad, Bogatnik, Kaštel Žegarski, Komazeci, Nadvoda, Krupa, Golubić i Muškovci.

¹⁸ Peričić, 2006: 595. Prilog II. pri čemu su podatci za Gornji Karin obuhvaćali i prostor današnjeg Donjeg Karina koji administrativno pripada Gradu Benkovcu dok su pod Žegarom objedinjena današnja naselja Bogatnik, Komazeci, Nadvoda i Kaštel Žegarski. Ukupan godišnji broj stoke po naseljima nerijetko je ovisio o vremenskim (ne)prilikama. Tako je tijekom zime 1834./35. zbog velikih hladnoća, a samim time nedovoljne ispaše velik broj stoke sitnog zuba u Kruševu i Karinu uginuo. Uz hladnoću i nedostatak ishrane, na smanjenje broja stoke sitnog zuba do sredine 19. stoljeća utjecale su i visoke cijene soli. Više u: Peričić, 2006: 581-582. s priloženom tablicom.

¹⁹ Peričić, 2006: 594. Prilog I.; Kao i kod podataka o popisu stoke (blaga) podatci za Gornji Karin obuhvaćali su i prostor današnjeg Donjeg Karina koji administrativno pripada Gradu Benkovcu, dok su pod Žegarom objedinjena današnja naselja Bogatnik, Komazeci, Nadvoda i Kaštel Žegarski.

Uz stočarstvo, stanovnici ruralnih područja uzgajali su poljoprivredne kulture za vlastite potrebe (pir, kukuruz i ostale žitarice, krumpir, kupus i druge proizvode) (Peričić, 2006: 596. i d.) pri čemu su prinosi pojedinih kultura na promatranom području tijekom 19. stoljeća bili nedovoljni za prehranu lokalnog stanovništva i ponajprije su ovisili o klimatskim (ne)prilikama. Naime, u nekoliko navrata tijekom prve polovine 19. stoljeća poklopile su se godine sa sušnim ljetima s visokim temperaturama i izrazito hladnim zimama (1817., 1829. i 1834. godina) što je prouzročilo nedostatak osnovnih živežnih namirnica poput krumpira. Zbog loših usjeva nerijetko su ugibale i domaće životinje. Da bi ublažila posljedice i stanovništvu omogućili dostojanstvenije uvjete za život, lokalna zajednica poduzimala je niz mjera, od angažmana poljoprivrednog stanovništva na javnim radovima poput održavanja cesta²⁰ do donacija određenih količina žita i novčane pomoći što je poduzeto u drugoj polovini 19. stoljeća.²¹ Osim toga, radi povećanja prinosa ratarskih kultura, od sredine 19. stoljeća plodna polja uz rijeku Zrmanju u Žegararu počinju se navodnjavati što je, tijekom klimatski povoljnih godina, pridonijelo stvaranju viškova proizvoda koji su plasirani na tržnice u Obrovcu i Zadru.²² Uz uzgoj ratarskih kultura na području Žegara 1830. godine počeo je uzgoj konoplje koji se kasnije proširio i na ostala naselja. Istodobno se intenzivnije počeo uzgajati i buhač dok je uzgoj ostalih kultura poput vinove loze bio neznatan, a količine proizvedenog vina varirale su ovisno o količini uroda.²³ Uz vinovu lozu, u priobalnim područjima uzgajala se i maslina (Peričić, 2006: 579). U prvoj polovini 19. stoljeća dio stanovništva bavio se pčelarstvom i posredno proizvodnjom meda koja je u odnosu na ostale dijelove Bukovice do kraja stoljeća znatno opala (Peričić, 2006: 583-584).

²⁰ Tako je za održavanje lokalnih prometnica između Bilišana i Žegara te Obrovca i Zelengrada tijekom 1829. godine bilo angažirano ukupno 3 900 osoba. Više u: Peričić, 2006: 572.

²¹ Pomoć je osigurana više puta, tijekom 1846., 1853./54., 1873. i 1882. godine. Više u: Peričić, 2006: 573. s popisom izvora i relevantne literature.

²² Peričić, 2006: 577. s popisom izvora.

²³ Vinova loza na području Bukovice i Podgorja počela se uzgajati relativno kasno zbog zabrana koje su odredile mletačke vlasti. Godišnji urod je, uz sušu, ovisio i o bolestima vinove loze poput luga i/ili filoksere. Više u: Peričić, 2006: 578-579.

Transhumantno stočarenje

Zbog nedostatka pogodnih površina za ispašu stoke sitnog zuba tijekom proljetnih i ljetnih mjeseci bukovački su stočari imali običaj sve do sredine 20. stoljeća²⁴ svoja stada izdizati na Velebit. Za odredišta su birali povoljne položaje bogate pašnjacima s manjim obradivim površinama i izvorima pitke vode na južnim i jugoistočnim padinama Velebita. Slično kao i u Bukovici, prirodnu osnovu velebitske primorske padine od podnožja do najviših vrhova karakterizira dominacija krša u odnosu na površine pokrivene vegetacijom. Šume su, u pravilu, karakteristične za suhozidom ograđene površine unutar kojih dominiraju jasen, različite vrste graba, kostela, makljen te u manjoj mjeri hrast. Unatoč navedenom u pejzažu se vidi određena zonalnost u rasporedu vegetacije.²⁵ Tako prostorom podgorske zaravni dominira zimzelena smrika (šmrika) i drača, uz koje je rasprostranjeno nisko šipražje gloga, kadulje, smilja, kovilje, bjelušine i dragušice (Rogić, 1958: 44-47). Iznad te zone, na strmim padinama Velebita dominira grmovito bilje, odnosno sporadične šikare i šumarci unutar kojih prevladavaju jasen i grab te rjeđe hrast. U ovoj zoni dominiraju šume crnog hrasta (Rogić, 1958: 47; Faričić i Marelić, 2014: 55-56) dok su u višoj zoni neravnomjerno raspoređene šikare graba, jasena, hrasta i smrika. Uz navedene vrste dominiraju klečica, rašeljka, dren i zovika (bazga) odnosno bijeli i ljubičasti (modri) vrisak koji se ubrajaju u nisko busenje. Na visini od oko 800 □ 900 m/nv prisutne su šikare bukve, koja istodobno predstavlja i gornju šumsku granicu kojom je obrasla visoko planinska zona, i planinski travnjaci („goleti“) čije su površine najveće između Visočice i Svetog Brda,²⁶ prostora koji je stoljećima bio sezonsko odredište bukovačkih stočara.

Osnovno obilježje stočarskih kretanja bukovačkih stočara na Velebit bila je sezonalnost, odnosno uzdizanje stoke na planinske pašnjake tijekom proljeća, na unaprijed određene datume odnosno u vrijeme važnih vjerskih blagdana i povratak u matična gospodarstva potkraj ljeta. Osnovni razlog za ovakav način stočarenja u prošlosti su bili proizvodno-privredni odnosi odnosno „odraz

²⁴ Transhumantno stočarstvo razvilo se tijekom prapovijesnih razdoblja. Više o važnosti stočarstva stanovnika Bukovice u predrimskom razdoblju ovdje bilj. 17., 18. i 19.; Detaljnije o rasporedu naseljenosti i ostacima materijalne kulture na južnim i jugoistočnim padinama Velebita tijekom prapovijesnih razdoblja u: Faber, 2000: 17. i dalje; Dubolnić, 2006: 4. i dalje; 2007; Čače, 2007: 55. i dalje s popisom relevantne literature.

²⁵ U reljefu se također izdvajaju tri zone različitog geološkog postanka/starosti. Više u: Rogić, 1958: 10. i dalje; Bognar, 1994: 3. i dalje; Faričić i Marelić, 2014: 50. i dalje, Slika 2.

²⁶ Ljubičasti vrisak u literaturi se nerijetko navodi kao modri, pa ga kao takvog navodi i V. Rogić.; Rogić, 1958: 47-48.

nužde“ s jedne „i najpovoljniji način privređivanja“ s druge strane koji je velikim dijelom olakšao prirodni položaj Velebita (Marković, 1971: 523-524), ali, kako je već prethodno navedeno, i klimatski uvjeti u Bukovici tijekom ljetnih mjeseci. I dok je ljeti u Bukovici nedostajalo površina pogodnih za ispašu stoke, istodobno su klimatski uvjeti na Velebitskoj primorskoj padini s porastom nadmorske visine znatno povoljniji odnosno svježije je i vlažnije²⁷ što je omogućavalo razvoj planinskih pašnjaka i tijekom ljetnih mjeseci. Iako je količina oborina na Velebitu neravnomjerno raspoređena tijekom godine, a snijeg se na najvišim dijelovima pojavljuje od listopada do svibnja, vrlo važnu ulogu u opskrbi pitkom vodom imale su lokve i nakupine vode u kamenicama i škrapama, kojima su se koristili i ljudi i stoka, odnosno jame sniježnice u kojima se snijeg zadržavao cijele godine (Bognar, 1994: 5). One su imale važnu ulogu u opskrbi pitkom vodom transhumantnih stočara tijekom boravka na Velebitu. Pašnjaci su formirani unutar krških depresija s plodnijim tlama koji se pružaju iznad donje granice šuma na oko 1000 m n/v koje se uglavnom protežu zonalno.²⁸

I dok je za ranija razdoblja na današnjem stupnju istraženosti unatoč ostacima materijalne kulture teško raspravljati o intenzitetu stočarenja, zahvaljujući pisanim izvorima i raznim propisima može se raspravljati o odnosima koji su vladali na primorskoj padini Velebita od druge polovine 18. stoljeća do 1970-ih.²⁹ Naime, iako je Karlovačkim mirom iz 1699. godine utvrđena nova mletačko-austrijska granica na južnom Velebitu,³⁰ do druge polovine 18. stoljeća nisu postojale detaljne karte navedenog prostora zbog čega ni lokalne vlasti nisu imale uvid u preciznu granicu te su se bez obzira na razgraničenja stočari kretali Velebitom slobodno (Marković, 1980: 13). O intenzitetu pašarenja bukovačkih stočara tijekom 18. stoljeća, posebno velikih stada koza koje su poznate po brštenju niske i visoke vegetacije i posljedično degradaciji šuma, svjedoči propis *Međutimni šumski red* iz 1765. godine kojim je Karlovački generalat nastojao ograničiti slobodnu ispašu dalmatinskih

²⁷ Za Velebit je karakteristično povećavanje godišnje količine oborina od sjeverozapada prema jugoistoku. Tako Zavižan godišnje mjeri od 1 800 do 2 000 mm, a Mali Alan između 2 500 – 4 000 mm oborina. Više u: Bognar, 1994: 4. s popisom relevantne literature.

²⁸ Apsolutna granica šuma nalazi se u pojasu od 1600 do 1800 m/nv. Više u: Marković, 1971: 524; 1975: 253; 1980: 9.

²⁹ Za vrijeme turske uprave Sjevernom Dalmacijom stočarska su kretanja zamrla, a lokalno stanovništvo u pravilu izbjeglo. Do njihove obnove dolazi potkraj 17. stoljeća. Više u: Marković, 1980: 11; Vukelić, 2002:301.

³⁰ Granica, poznata i kao zemaljska, počinjala je kod tzv. tromeđe (*Triplex confinium*) na Medveđoj glavici smještenoj sjeverozapadno od Knina. Od Medveđe glavice skretala je na greben Velebita prelazeći vrhovima Sedla, Ruje, Crnopca, Čovika, Višerujna i Debelog kuka. Od Debelog kuka granica se naglo spuštala prema Primorju kod Lisarice čime je južni Velebit granično podijeljen između tadašnje Hrvatske i mletačke Dalmacije (Marković, 1980: 12.).

stada na točno određene pašnjake i šume na Velebitu i ličkom sredogorju. Propisom se prije svega nastojala spriječiti šteta koju su na šumske površine ostavljale koze te je njegovim donošenjem zabranjeno pašarenje kozama unutar šuma i u njihovoj neposrednoj blizini.³¹ Osim štete koju je dalmatinska stoka izazivala na šumskom fondu, istodobno su nerijetko izbijali sukobi između ličkih i dalmatinskih stočara zbog čega su krajiška vojna uprava iz Karlovca i Gospića s jedne i mletačko zapovjedništvo u Zadru s druge strane više puta ugovorima pokušali riješiti sporove i regulirati zajedničke interese i stočarska prava na južnom Velebitu. Slijedom navedenog lička mjesta 1775. godine prihvaćaju tzv. *Radučki zapisnik*, a dalmatinski stočari 1776. godine tzv. *Novigradski ugovor* kojima suodnosi djelomično razriješeni.³² U drugoj polovini 19. stoljeća, nakon katastarskog mapiranja zemljišta, 1887. godine napravljen je novi, *Gospićki ugovor* kojim su regulirana prava i definirani svi odnosi transhumantnog načina stočarenja na Velebitu i u Lici s jedne kao i prava ličkih stočara na pašnjacima uz Velebitski kanal od Piveza do Tribnja i uz desnu obalu rijeke Zrmanje s druge strane. Dalmatinski su stočari i dalje zadržali pravo ispaše stoke na 35 pašnjaka, i to ponajprije ovaca, u razdoblju od 1. lipnja do 30. rujna svake godine.³³ Člankom 8. *Gospićkog ugovora* naveden je broj i naziv pašnjaka na Velebitu i u Lici uz koje je bio dodatak s tabelama s klasifikacijom pojedinog pašnjaka, opisom granica, površinom, postojećim zabranama, pristupnim putovima i dr. kojima je cilj bio sprječavanje mogućih sporova. Uz tabele, popisu pašnjaka bila je priložena i topografska karta u mjerilu 1:25 000 na kojoj su, uz pomoć različitih boja, bile označene granice

³¹ S obzirom na to da se stočari nisu pridržavali zabrana te je devastacija šumskog fonda, ali i samoniklog bilja nastavljena i u sljedećim razdobljima 1877. godine, u vrijeme uvođenja civilne uprave u Vojnoj krajinu, donosi se nova zabrana pašarenja koza na otvorenom prostoru kao i pašarenje i brst u šumama u državnom vlasništvu. Godine 1954. donosi se treća, ujedno i posljednja zabrana. Više u: Vukelić, 2002: 299-300.

³² Dalmatinski su stočari *Radučkim zapisnikom* dobili pravo pašarenja na 35 pašnjaka smještenih na južnom Velebitu, ličkom sredogorju i Poštaku dok su *Novigradskim ugovorom* određeni uvjeti zimske ispaše ličkih stočara na području Sjeverne Dalmacije, na prostoru Bukovice i Ravnih kotara. Predmetni ugovori zbog kršenja odredbi nekoliko su puta nadopunjavani tijekom prve polovine 19. stoljeća. Na dopunama su radile mješovite komisije koje su se, uz predstavnike vlasti, sastojale i od predstavnika dalmatinskih i ličkih općina. Više u: Marković, 1980: 12-13. i dalje; Vukelić, 2002: 301.

³³ Više o odredbama *Gospićkog ugovora* koji se sastojao od 35 točaka u: Marković, 1980: 14. i dalje; Vukelić, 2002: 301-302.

svih pašnjaka.³⁴ *Gospićkim ugovorom* također je bila regulirana visina travarine,³⁵ pitanja obveznih isprava za stočarenje, način nošenja oružja na planini, postupanja u slučaju zloupotreba, pravo na podizanje stočarskih stanova i drugi odnosi. Uz navedene odredbe, zabranjena je noćna ispaša stoke (Marković, 1980: 18-22).

Kako je vidljivo iz statističkih podataka za 1830. godinu, stanovnici Kruševa su, nakon Karijnana i Jaseničana, posjedovali najveći broj stoke sitnog zuba u preturi Obrovac, ukupno 8 147 grla, i to 5 907 ovaca i 2 240 koza (Peričić, 2006: 580-581, bilj. 66; 595, Prilog II). Taj broj povećavao se i u sljedećim razdobljima (Marković, 1980: 30; Vukelić, 2002: 301-202). Vrhunac broja stoke dosegnut je potkraj 19. i početkom 20. stoljeća, kada je u Kruševu zabilježeno ukupno 9 352 grla stoke sitnog zuba od čega 6 623 ovaca i 2 729 koza.³⁶ Nakon navedenog razdoblja njezin broj osjetno opada.³⁷ Jedno od glavnih ishodišta stočarskih putova za dio stočara iz Bukovice i Ravnih kotara na pašnjake južnog Velebita vodio je kopnenim putevima preko Kruševa do Obrovca gdje se granao u tri pravca. Prvi stočarski put vodio je prema Malom Alanu, drugi je preko Zatonu Obrovačkog i Ravne strane vodio prema pašnjacima Mila i Žulina dok je treći preko Muškovaca vodio do Crnopca (Slika 1.) (Marković, 1980: 30, 31, Sl. 13). Uz glavne, Velebit je bio ispresijecan većim brojem poprečnih i uzdužnih stočarskih putova kojim su bukovački i ravnokotarski stočari dolazili do svojih konačnih odredišta (Marković, 1980: 26-27, Slika 10; 28, Sl. 11; 29, Sl. 30). S obzirom na to da je broj grla stoke po pašnjaku

³⁴ Pašnjaci su bili grupirani u dvije skupine od kojih je prvu činilo 15 pašnjaka na nekadašnjoj hrvatsko-dalmatinskoj granici na južnom Velebitu (Javornik i Zir; Vučjak, Jabukovac, Crnopac i Vratce; Mala i Velika vrbica i Duboke jasje; Velika žulina i Male jasje; Mila voda i Milci bunari; Mali halan te Mali i Veliki potoci, Vukašin bunar, Babina voda, Liska voda, Mali i Veliki golić i Svrđlac; Sveto brdo, Dušice i Štirovac; Bunjevac; Štirovac; Javornik, Oglavinovac, Rudine i Jelovac), a drugu pašnjaci na Poštaku i ličkom sredogorju (Starac bunar; Poštak, Međugorje i Ugarska korita; Sedlo; Maglaj; Ljubina poljana; Konska glava; Međugorje; Gvozd; Orlova greda; Šorjak; Velika ili Stara stražbenica i Malo stražište; Razbojište; Čemernica; Visibaba, Lađena korita i Dubrava; Pusto polje; Lisac, Borovac, Opaljenik i Ljubovo; Točki više Glogova; Mila i Razvale; Lipova kosa i Turov do; Tremzina i Cerovci). Više o osnovnim obilježjima pojedinog pašnjaka (smještaju, veličini, izvorima vode, broju stoke na ispaši i dr.) u: Marković, 1980: 16, 18, 39-53.

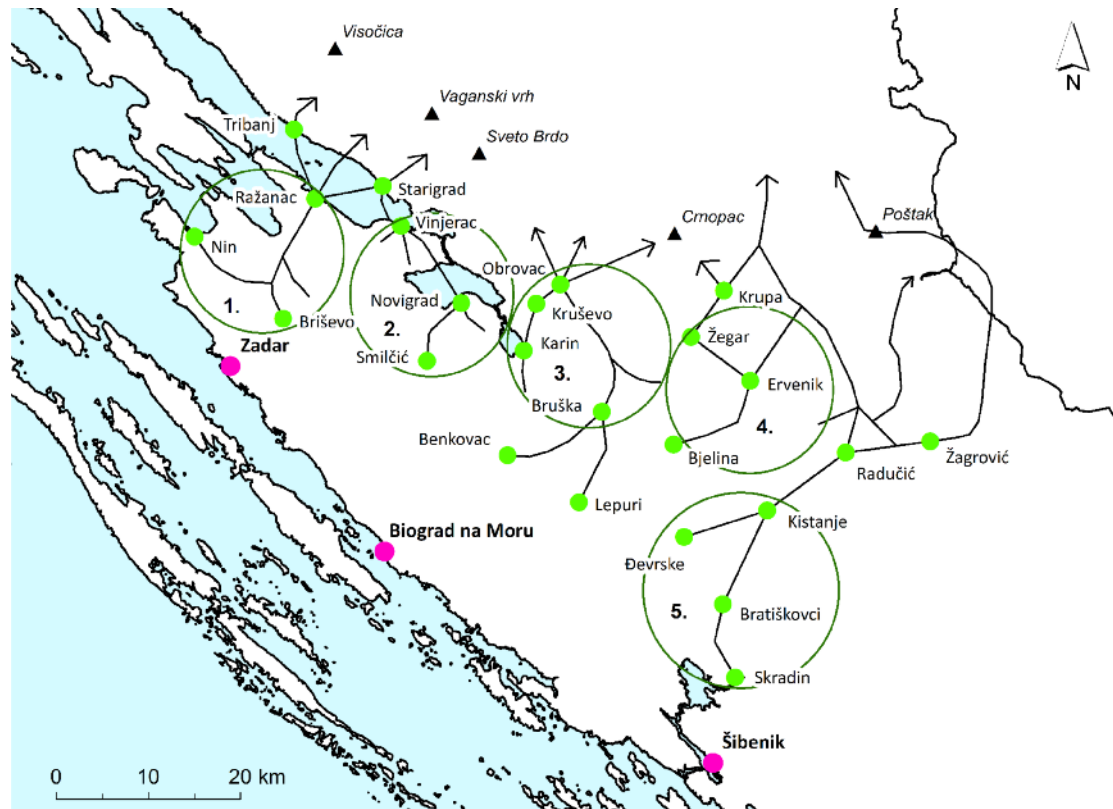
³⁵ Visina travarine ovisila je o vrsti stoke. Tako je za sitnu stoku iznosila 3 novčića, a za krupnu 21 novčić po grlu.; Marković, 1980: 18.

³⁶ Osim stoke sitnog zuba tijekom popisa zabilježeno je i brojčano stanje ostale stoke: 592 goveda, 232 svinje i 67 konja.; Više u: *Općinski rječnik za kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću: obrađen na temelju rezultata narodnog popisa od 31. prosinca 1900.*, C. kr. središnja statistička komisija, Beč, 1908, 7.

³⁷ Godine 1906. na Strugama je evidentirano stado s 1500, a 1968. godine svega 50 ovaca. Više u: Marković, 1975: 273.

bio strogo propisan, stočari iz Kruševa pasli su svoju stoku na više velebitskih pašnjaka. Tako su početkom 20. stoljeća Vrkići imali stanove u Docima (Struge)³⁸ i ispod Malovana,³⁹ a Jurjevići na Javorniku (Marković, 1980: 41) i Dušicama.⁴⁰ Početkom 1980-ih na Oglavinovcu je boravila obitelj Breulj.⁴¹

sl. 1. Ishodišta i pristupni putovi dalmatinskih stočara iz Bukovice i Ravnih kotara, br. 3. kruševačko (Marković, 1971: 31, Slika 13.)

³⁸ Prema M. Markoviću pašnjaci na Strugama koristili su se do 1969. godine. Više u: Marković, 1980: 42.; Lemić, 2013: 604.

³⁹ Marković, 1980: 42.; Prema A. Lemić Vrkići su stoku uzdizali na sezonsku ispašu na malovanske pašnjake do 1972. godine.; Lemić, 2013: 606.

⁴⁰ Na Dušicama je 1983. godine na ispaši bilo 1 027 ovaca.; Vinščak, 1989: 85; Belaj, 2004: 9-10.

⁴¹ Stado obitelji Breulj brojilo je preko 1 000 ovaca. Više u: Vinščak, 1989: 86.

Izdig stoke odvijao se po starim stočarskim putovima kojima se najkraćim putem moglo doći do pašnjaka tako da se izbjegavaju naselja, polja i šume, a da su u blizini slobodnih pašnjaka, izvora i potoka (Marković, 1971: 525). U ranijim razdobljima pripreme za odlazak *u/na planinu*⁴² pro- vodile su se na starinski način. Pripreme za *izdig* na Velebit počinjale su u rano proljeće, oko blagdana sv. Josipa (19. ožujka), traženjem *starješine* stočarske družine, *kumpanije*, koji je bio zadužen za organizaciju *izdiga*. Nerijetko je unutar jednog naselja postojalo više *kumpanija* ili se, pak, više naselja udruživalo u zajedničku *kumpaniju*.⁴³ Svaki starješina imao je glavne pomoćnike, *strugovođe*, kojima su pomagali odabrani *čobani* (pastiri) i *čobanski pomoćnici*. Ovisno o poslovima koje su obavljali odnosno zaduženjima *čobanski pomoćnici* dijelili su se u *jalovčare*, *muzeničare*, *janjčare*. Uz muškarce, na Velebit su išle i žene koje su ujedno bile gospodarice (*maje*) planinskog stana. Ako su stočarske družine bile velike, i *maje* su imale svoje pomoćnice, *vicimaje*.⁴⁴ Poslovi oko organizacije stočarskih družina trebali su biti gotovi do blagdana sv. Marka (25. travnja) dok se sa samim *izdigom* uglavnom kretalo 14. lipnja, nakon blagdana sv. Ante (13. lipnja). Na dan *izdiga* sva se stoka dovodila do zbornog mjesta gdje se po vrlo preciznim pravilima formirala stočarska karavana. Na Velebit se polazilo po točno određenom redosljedju. Prva je na put kretala *seljarska* ili *prtljarska družina* koju su činili tovarni konji i/ili magarci koji su prenosili osnovne namirnice (brašno i sol), čija je količina ovisila o veličini skupine i broju ovaca,⁴⁵ te posuđe i alat nužni za boravak u planini. Nakon toga kretala je stočarska karavana na čijem je čelu bio *starješina kumpanije* uz kojeg su bile *maja* i njezine pomoćnice. Iza njih su se, uz dio goniča, kretali konji koji su prenosili hranu i posuđe potrebno za put, a zatim je slijedilo stado. Na čelu kolone bilo je *muzeničko* stado, u sredini *jalovačko*, a na začelju *janjčarsko* (Marković, 1980: 60, Sl. 26; 61-63, Sl. 28; Belaj, 2004: 9-10). *Izdig* je uglavnom trajao od jedan do dva dana, ovisno o položaju (Marković, 1980: 63-64; Belaj, 2004: 9-10) i udaljenosti planinskog stana od matičnog naselja.

⁴² Među stanovnicima Bukovice *u/na planinu* je bio uobičajen naziv koji se odnosio na Velebit.

⁴³ U Kruševu je dužnost *starješine kumpanije* skoro 30 godina obavljao Kuzman Vrkić.; Marković, 1980: 59.

⁴⁴ Svako stado ili tor (*struga*) imalo je najmanje tri glavna *čobana*. Unutar jednog stada, ako se u *kumpaniju* udružilo više naselja, bilo je od 1 000 do 2 000 ovaca odnosno u *kumpaniji* od 9 000 do 18 000. Više o organizaciji stada u: Marković, 1980: 59-60, Slika 26.; 61; Belaj, 2004: 9.

⁴⁵ Tijekom boravka u planini za potrebe prehrane stočara trošilo se 50 kg brašna po osobi dok je za prehranu ovaca bilo potrebno 1 kg soli na 5 ovaca. Uz navedene količine, sol se upotrebljavala i za prehranu stočara.; Iz dokumentarnog filma *Tragom bukovačkih stočara*; Vinščak, 1989: 87, 89.

Pripreme, *izdig* i boravak stočara iz Kruševa na Velebitu na najbolji način dočarava film *Tragom bukovačkih stočara*, sniman tijekom 1969. i 1970. godine⁴⁶ (Slika 2.), u čijem su fokusu dvije skupine stočara, jedna pod vodstvom strugovođe Nikole Jurjevića, a druga Petra Breulja.⁴⁷

sl. 2. Filmska ekipa na povratku sa snimanja u dolini Oglavinovac⁴⁸
(Zbirka fotografija ZM Obrovac, inv. br. 8., Foto: V. Belaj)

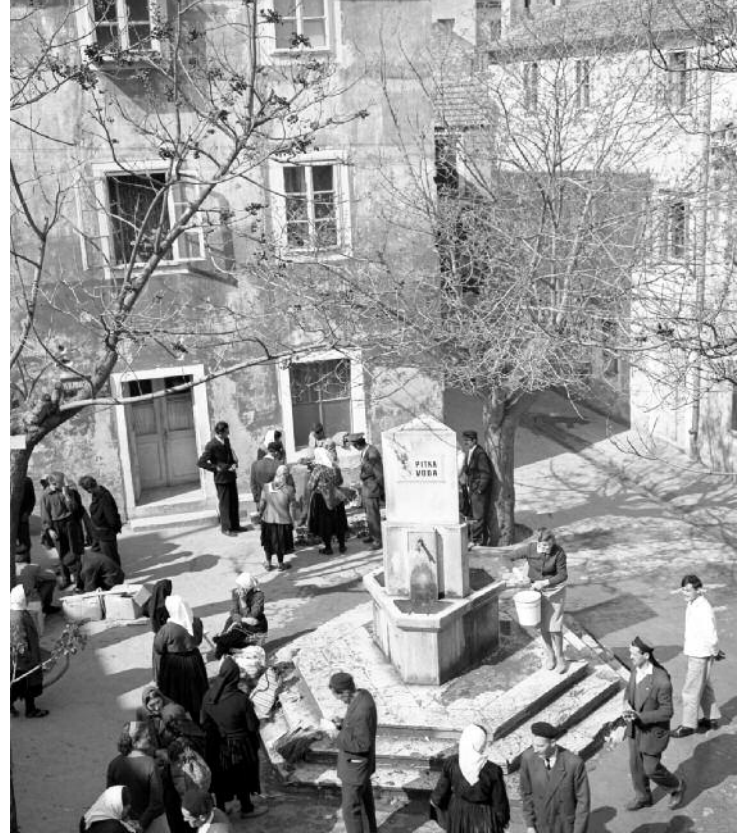
⁴⁶ Film Etnološkog zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Narodnog muzeja Zadar realiziran je u koprodukciji Jadran filma iz Zagreba. Više u: Oštrić, 1995: 170.

⁴⁷ U vrijeme snimanja filma Nikola Jurjević imao je 70, a Petar Breulj 65 godina. Više u: Oštrić, 2005: 217.

⁴⁸ U legendama fotografija navodi se Glavinovac umjesto Oglavinovac, shodno nazivu kojim su se koristili stočari. Slična praksa zabilježena je i u dijelu stručne literature koja se bavi problematikom transhumantnog stočarstva na Velebitu. Više u: Oštrić, 1995: 171; 2005: 217. i drugdje.

Uvodni dio filma donosi osnovne podatke o smještaju Kruševa, tradicijskom načinu gradnje i svakodnevnicu u zaseocima (*varošima*) Jurjevići (prednja vune, kuhanje na ognjištu, dnevna ispaša koza i ovaca) i Kobljani (vijanje žita drvenom lopatom, sušenje sijena u stogovima). Nakon uvodnog dijela, kadrovi filma vode nas u Obrovac na poznati sajmeni dan čiji je nezaobilazan dio bio nadaleko poznat stočni sajam.⁴⁹ Godine 1832. puštanjem u promet tzv. Majstorske ceste⁵⁰ koja je spajala Sv. Rok u Lici preko prijevoja Mali Alan s Obrovcem i dalje preko Karina i Smilčića sa Zadrom, Obrovac je ojačao svoju poziciju trgovačkog središta za razmjenu i prodaju vina sa srednjodalmatinskih i južnodalmatinskih otoka i soli s otoka Paga te žita, sira, drva za ogrjev i ostalih proizvoda iz Bukovice s Likom i unutrašnjošću Hrvatske.⁵¹ Na stočnom sajmu seljani se među ostalim dogovaraju o izboru osobe kojoj će povjeriti svoja stada na čuvanje i ispašu za vrijeme ljetnog boravka na Velebitu. Nakon stočnog, film predstavlja tzv. robni sajam koji se održavao unutar manjeg trga (Slika 3.) i uz glavnu ulicu u središnjem dijelu Obrovca.⁵²

sl. 3. Sajam u Obrovcu, 1966. (Jurjević i Štokić, 2022: 23)

⁴⁹ Obrovac dana 12. ožujka 1842. godine, dekretom tadašnjeg austrijskog cara i ugarsko-hrvatskog kralja Ferdinanda I. (1835. – 1848.), dobiva pravo na jedan sajmeni dan mjesečno, no zbog velikog interesa trgovaca iz srednje i južne Dalmacije i Like to mu se pravo naknadno proširuje od 1890. godine. Više u: Modrich, 1892: 497; Peričić, 1979: 224, 227-228; 2006: 591, bilj. 119; Jurjević, 2014: 54.

⁵⁰ Izgradnju ceste predvodio je graditelj Josip Kajetan Knežić. Više u: Feletar i dr., 2020: 134, 135-136. Sl. 7; Cesta se danas nalazi na listi zaštićenih nepokretnih kulturnih dobara Republike Hrvatske. Više na: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-7331> i <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-3445>.

⁵¹ Zbog povoljnog geografskog položaja te plovnosti rijeke Zrmanje, Obrovac je od sredine 14. stoljeća bio važno trgovačko i prometno središte. Preko njega se paška sol izvozila prema Bosni i Lici odnosno srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Potkraj 19. stoljeća u Obrovcu se nalazilo nekoliko skladišta za skladištenje soli. Više u: Peričić, 1979: 213-231; 2001: 78-82; 2006, 59; Jurjević, 2014: 54.

⁵² Običaj sajmenog dana u Obrovcu se, iako skromnog karaktera, zadržao do danas. Održava se svakog četvrtka cijele godine.

Nakon inicijalnih dogovora o izboru osobe kojoj će povjeriti svoja stada na čuvanje i ispašu za vrijeme ljetnog boravka na Velebitu tijekom stočnog sajma u Obrovcu, film donosi osnovne podatke o dogovoru za *izdig* stoke na Velebit (datum, uvjete i priprema) koji se dogovaraju kod *strugovođe*.⁵³ Prije polaska na Velebit obavlja se šišanje ili *strižnja* ovaca.⁵⁴ Slijedi postupak *vilašenja* ili ukrasnog uvijanja rogova mladim jednogodišnjim, a zatim i dvogodišnjim ovnovima tako da svaki rog dobije izgled svrdla.⁵⁵ Nakon odabira ovnova za daljnji rasplod stada slijedi postupak kastriranja⁵⁶ odnosno *jalovljenja* ili utucanja ovnova. Da bi se razlikovala, stada pojedinih vlasnika se označavaju (*bilig* ili *senjal*).⁵⁷ U vrijeme snimanja filma označavanje se svelo na postupak *zumbanja*, tj. zarezivanja znaka na ušima ovaca. U prošlosti se postupak *zumbanja* provodio i bušenjem ušiju ovaca šupljom cjevčicom odnosno označavanjem pojedinog stada određenom bojom.⁵⁸

Nakon priprema slijedi *izdig* ili *pojavak* stoke na Velebit. Prije *izdiga* svaki je stočar svoje stado morao dovesti do zbornog mjesta, koje je u ovom slučaju bilo na položaju Bravar u Zatonu Obrovačkom iznad Obrovca, gdje se stoka određena za ljetnu ispašu predavala na daljnju brigu stočarskoj *kumpaniji*. Dokumentarni film prati *izdig* stada volova iz Kruševa, Medviđe i Zelengrada i stada ovaca iz Kruševa. Prema Velebitu su prva, neposredno nakon sv. Ante (13. lipnja), kretala stada volova. Osim volova na put kreću i tovarni konji, *tovarnjaci*, koji prenose hranu nužnu za put. Dolaskom na Velebit stočari volove predaju na daljnju brigu *volarima* i vraćaju se u matična naselja.⁵⁹ Potkraj lipnja, oko blagdana sv. Petra (29. lipnja), slijedi *izdig* stada ovaca. Film, kako je prethodno navedeno, prati *izdig* stada ovaca iz Kruševa, i to zaseoka Jurjevići iz središnjeg dijela

⁵³ Tijekom snimanja dokumentarnog filma naglašene su promjene koje su „zadesile“ transhumantno stočarstvo poput izostajanja stroge podjele dužnosti u čuvanju pojedinih skupina unutar stada poput *muzeničara*, *jalovčara* i drugih koje su još izraženije 1980-ih. Više u: Vinščak, 1989: 83.

⁵⁴ Prema T. Vinščaku škare (*nožice*) sa svedenim i spojenim krakovima koje su se koristile na širem dinarskom području za šišanje (striženje) ovaca karakteristične su za šire područje Balkana i Kavkaza, a podrijetlo, prema arheološkim materijalnim ostacima, vuku iz keltske kulture. Na području Kavkaza zabilježeni su unutar arheoloških ostataka iz 10. stoljeća. Više u: Vinščak, 1989: 84.

⁵⁵ Više o samom postupku u: Oštrić, 2005: 219-220; Isti postupak zabilježen je u zaseoku Ležaje u Gornjem Karinu kod Petra Ležaje. Više u: Vinščak, 1989: 84.

⁵⁶ Više o samom postupku u: Oštrić, 2005: 220; Kastriranje domaćih životinja uobičajen je postupak zabilježen u Bibliji koji se zadržao do današnjih dana u kulturama diljem svijeta. Više u: Vinščak, 1989: 84.

⁵⁷ Prema T. Vinščaku *bilik* ili *senjal*.; Više u: Vinščak, 1989: 84.

⁵⁸ Više o postupku *zumbanja* u: Marković, 1980: 61-62, Slika 27.; Vinščak, 1989: 84.

⁵⁹ *Izdig* stada volova odvijao se stočarskim stazama preko Tulovih greda do Malog Alana odakle su stada nekadašnjim kozjim stazama nastavljala put preko Dušica, Svetog brda i Vaganskog vrha do Javornika.; Vinščak, 1989: 85; Belaj, 2004: 9.

naselja. Nakon puštanja ovaca iz sjenica i torova (ovce, janjci i jalovčad) formira se stočarska kolona na čelu koje su ovnovi zvonari.⁶⁰ Kako je vidljivo u filmu, pri odlasku u planinu jedna od žena „škropi“ stado blagoslovljenom vodom. Kako bi zaštitili stado od napada vukova, stočari su naoružani lovačkim puškama. Uz brojne promjene kojima su se u drugoj polovini 20. stoljeća prilagodili stočari, umjesto najave odlaska u planinu svirkom na dvojnicama i pjesmom, stada ispraćaju uz glazbu manjeg prijenosnog radija (tranzistora). Do zbornog mjesta na Bravaru stada se vode pojedinačno (*obaška*). Slične pripreme provode se i u zaseoku Otišna, gdje obitelj Karamarko također izgoni svoje stado i goni ga na zbornu mjesto u Zatonu Obrovačkom gdje sva stada moraju stići sat vremena prije zalaska sunca. Zatim kreće *izdig* stada od oko 1 000 grla starim stočarskim stazama dugim 40 km do stočarskih stanova na Javorniku i Oglavinovcu.⁶¹

Nakon *izdiga* na Velebit film nas opet vraća u zaseok Jurjevići u Kruševu gdje se predstavlja nekadašnji način dostavljanja hrane, odjeće, posuđa, pribora, alata i drugih potrepština magarcima preko Starigrada do stočarskih stanova na Velebitu. Navedena praksa zamrla je 1960-ih otkad se sav teret prevozi kamionima. Nakon što bi se prenoćilo s prevezenim teretom u Starigradu, žene sutradan ujutro tovare mazge i zajedno s vodičem kreću prema stočarskim stanovima.

Film dalje prati boravak stočara na *strugi* (stanu) Jurjevića na Javorniku (1 300 m/nv) i Breulji na Oglavinovcu. Stočarski stan na Javorniku bila je manja koliba izgrađena u tehnici suhozida, uklopljena u okoliš, okrenuta prema toru (Slika 4.). Koliba je uređena skromno s drvenim policama za hranu uz rubove dok je po sredini nasuprot ulaza smješteno otvoreno ognjište s vatrom i loncem (*kotličem, bronzinom, brunzinom*) obješenim na *komoštrama* u kojem planinka priprema hranu. Uz kolibu se nalazi *kućara* ili *bajtica* za planinku i dvije čobanice. I dok planinka prede vunu, na krovu i uz zid kolibe suši se drvo od kojeg čobani izrađuju vretena i preslice. Sjeverozapadno od kolibe nalazi se dolac s lokvom za napajanje stoke uz čiji se rub prostiru guste bukove i jasenove šume. Izdvojen od čobanskih, uz rub pašnjaka i šume, nalazi se stan *strugovođe* koji se sastoji od

⁶⁰ Prema podacima koje donosi V. Belaj *izdig* ovaca održavao se dan nakon *izdiga* volova. *Izdig* stada ovaca obitelji Breulji odvijao se preko Tulovih greda i Dušica do Libinja gdje bi se prenoćilo. Sutradan se nastavljao preko Marasovca i Javornika do Oglavinovca. Više u: Belaj, 2004: 9.

⁶¹ Od zbornog mjesta stada ovaca kreću se polako prema Jasenicama i kućama Božića gdje se odmaraju prije početka uspona na Velebit. Stada se dalje kreću kozjim stazama do Libinja gdje se nalazi lokva za napajanje. Nakon kraćeg odmora nastavljaju put do podnožja Štirovca, Vlašskog grada i Svetog brda gdje će prenoćiti. Sutradan ujutro nastavljaju *izdig* preko Vrata od Bunjovca, zaobilazeći Malovan i Vaganj, do Struga odakle nastavljaju put zajedno sa stadima volova do planinskih pašnjaka i stočarskih stanova na Javorniku i Oglavinovcu (Oštrić 2005: 220.). Godine 1970. na Velebit se izdignulo malo više od 2000 ovaca i 40-ak, odnosno 70-ak volova. Više u Oštrić, 2005: 222.

kolibe pačetvorinasta tlocrta, izgrađene u tehnici suhozida s krovom od greda pokrivenim šindrom (*šimulom*), i tora.⁶²

sl. 4. Javornik, stočarski stan ovčara iz Bukovice (Zbirka fotografija ZM Obrovac, inv. br. 5., Foto: A. Stojanović)

Film nadalje prati uobičajen radni dan na planini stočara na Oglavinovcu koji počinje ranom zorom mužnjom ovaca. Zatim, uz zvukove dvojnice, čobani izgone stado na dnevnu ispašu. Najprije se ovce vode do *solila* (Slika 5.)⁶³ zatim do obližnje lokve/pojila u Dočini te na ispašu gdje ostaju cijeli dan.

⁶² U filmu se ne navodi točna lokacija snimanja pojedinih scena na Javorniku i Oglavinovcu, nego se one isprepleću. Njihova rekonstrukcija većim je dijelom izvršena zahvaljujući fotodokumentaciji koja je pohranjena unutar Zbirke fotografija Zavičajnog muzeja Obrovac i komentara dokumentarnog filma O. Oštrić (Oštrić, 2005: 217. i dalje).

⁶³ U prošlosti su se stada ovaca vodila na solila samo određenim danom, srijedom ili subotom, no taj je običaj napušten davno prije snimanja dokumentarnog filma. Iz dokumentarnog filma *Tragom bukovačkih stočara*.

sl. 5. Oglavinovac, Ovce na „solilima“
(Zbirka fotografija ZM Obrovac, inv. br. 19., Foto: V. Belaj)

Istovremeno je domaćica stana, *planinka*, zadužena za brigu o stanu od donošenja vode u vučiji s obližnjeg izvora ili snijega iz dubokih jama *snižnica*, koji se stavlja u drvena korita na krovu gdje se topio u vodu *snižnicu* (Slika 6.), do pripreme hrane. Tijekom boravka u planini osnovu prehrane stočara činili su kruh, mlijeko i sir. Film dalje prati postupak miješenja kruha, od prosijavanja brašna, ručnog miješanja tijesta u drvenim *načvama* ili *škipu*,

sl. 6. Oglavinovac, Stavljanje grude smrznutog snijega u korito, da se dobije pitka voda
(Zbirka fotografija ZM Obrovac, inv. br. 23., Foto: V. Belaj)

dizanje tijesta pod vunenim prekrivačem, *biljcem*, grijanja peke na vatri ognjišta do stavljanja kruha na pečenje pod peku. Za to vrijeme volar vodi stado volova do lokve u Dočini na pojenje. Nakon što je ispekla kruh, planinka uz pomoć nevjeste od prethodno usirenog mlijeka priprema sir. Nakon cijedenja usirene mase, *buble* (grude) sira stavljaju se u prethodno pripremljene četvrtaste drvene kalupe za sir (*tvorila*) prekrivene bijelim krpama (Slika 7.). Nakon što se umetne u kalupe i omota krpom, na kalupe se dodatno stavlja veće kamenje (*babulji*) kako bi se sirutka potpuno iscijedila. Film nadalje donosi postupak pripremanja sira u mješinama. Potpuno se ocijeđeni sir sloj po sloj stavlja u mješinu. Svaki se sloj soli, a sir se dodatno zbija rukama. Isti se postupak ponavlja još jednom početkom kolovoza nakon Gospe od Anđela (2. kolovoza). Zatim se, i jedan i drugi sir, stavljaju na sušenje na svjež zrak pod krošnjom obližnjih stabala. Mješine se vješaju na grede (Slika 8.) dok se ocije-

đeni sir iz tvorila ili *zdenjak* stavlja na sušenje „na daščane podiče“. Sirutku koja je preostala nakon postupka sirenja, kojoj je prethodno dodano svježe mlijeko (*jamuža*), planinka prokuhava na vatri. Nakon što ju je skinula s vatre, iz smjese se uz pomoć drvene žlice vadi *urda*, ugrušana bjelančevina, koja se jede odmah. Gostima se servira zašećerena.

sl. 7. i 8. Oglavinovac, Izrada sira (Zbirka fotografija ZM Obrovac, inv. br. 28. i 32., Foto: V. Belaj)

Stado se s ispaše vraća s prvim sumrakom. Ovce noć provode u toru koji je ograđen niskim kamenim suhozidom ili drvenom ogradom. Tor je podijeljen u dva dijela. Prvi dio je brojačica unutar koje pomoćnik strugovođe broji ovce na prastari način.⁶⁴ Nakon brojenja ovce *muzenice* se odvajaju i muzu unutar drugog dijela tora (*struga*).⁶⁵ Tek nakon mužnje janjci se miješaju s ovcama.

⁶⁴ Ovce su se brojile parnim balkanorumunjskim (aromunskim) brojevima po dvije: *do* (dva), *pato* (četiri), *šasto* (šest), *šopći* (osam), *zeći* (deset) odnosno u književnom rumunjskom: *doi*, *patru*, *hase*, *opt*, *zece*. Oba načina brojenja podrijetlo vuku iz latinskog *duo*, *quattor*, *sex*, *octo*, *decem*. Više u: Vinščak, 1989: 90; Belaj, 2004: 10, bilj. 4.

⁶⁵ Prvotno je riječ *struga* označavala dio tora u kojem su se muzle ovce. Kasnije se taj naziv prenio na cijeli tor, ali i cijeli stan u planini. Više u: Vinščak, 1989: 87.

Tako završava radni dan u planini. Posebna zanimljivost dokumentarnog filma *Tragom bukovačkih stočara* jest to što donosi prikaz starog načina obavještavanja mještana u matičnom selu o nedostatku hrane za prehranu stočara.⁶⁶ Naime, stočari bi najčešće u sedlu iznad Velike Paklenice⁶⁷ u sumrak, kao dogovoreni znak, zapalili tri vatre koje su bile vidljive u svim kruševačkim zaseocima.

Boravak u planini trajao je do početka rujna odnosno do blagdana Male Gospe (8. rujna). Prije povratka ovce je trebalo obojiti, i to u vodi izmiješanoj zemljom crvenicom u kojoj su se ovce valjale, kao svojevrsnu potvrdu boravka u planini. Istim putem kojim su se izdignuli, s Velebita su se istog dana vraćala stada volova i ovaca. Prva su do zbornog mjesta na Bravaru silazila stada volova, a za njima stada ovaca. Nakon prelaska rijeke Zrmanje sva se stoka gonila do strme klisure na lijevoj obali rijeke, Skočaja (Kuka) gdje se *lučila* odnosno odvajala po vlasnicima (Slika 9.). Proces lučenja odvijao se satima.⁶⁸ Na ovna zvonara, koji je predvodio izlučena stada pojedinog vlasnika do matičnih torova u Kruševu, stavljao se *teljig* sa zvonom.

⁶⁶ Na isti se način obavještavalo i o bolesti.; Oštrić, 1995: 171.

⁶⁷ Najčešće u sedlu Buljme. Više u: Vinščak, 1989: 91; Oštrić, 2005: 225.

⁶⁸ U starija vremena, dok većina stočara nije bila pismena, za lučenje stoke i podjelu (razdiobu) mliječnih proizvoda proizvedenih za vrijeme boravka u planini, stočari su se koristili drvenim pomagalicama zvanima *rovaš* ili *rafoš*. Naime, komad drveta rascijepio bi se na dvije daščice duge oko 10 cm od kojih je jedna (*matica*) ostajala kod gospodara, a druga (*pođla*) kod pastira pri čemu se za označavanje broja ovaca upotrebljavala bukovina, za količinu mlijeka jasen, za količinu brašna lijeska, za sol hrast. Na obje su se daščice urezivale (*rovašile*) istovjetne crte koje su označavale određen broj. Usporedbom daščica utvrđivalo se koliko je ovaca u stadu pojedinog vlasnika, koliko mu sira pripada odnosno koliko treba dati brašna i soli.; Vinščak, 1989: 92.

sl. 9. Obrovac, Lučenje stoke po vlasnicima
(Zbirka fotografija ZM Obrovac, inv. br. 37., Foto: A. Stojanović)

Stočari su tijekom boravka stada na Velebitu bili dužni plaćati pašarinu po grlu stoke koja je 1969. godine iznosila 900 tadašnjih dinara po volu i 10 dinara po ovci, odnosno 1970. godine 1100 dinara po volu i 20 dinara po ovci. Pašarinu je ubirao mjerodavni lugar iz ličkog Medka (Oštrić, 2005: 226) koji je redovito obilazio bukovačke stočare tijekom boravka na Velebitu.

Posljednji *izdig* većih stada kruševačkih stočara na Velebit zabilježen su 1983. godine. U to se vrijeme transhumantnim stočarstvom bavilo svega nekoliko obitelji (Jurjevići, Vrkići i Breulji) koje su imale obiteljskog *strugovođu* i jedno zajedničko stado. Njima su, uz naknadu,⁶⁹ ostale obitelji povjeravale svoja stada na čuvanje i vođenje na ljetnu ispašu na Velebit (Vinšćak, 1989: 83).

⁶⁹ Godine 1983. naknada je iznosila od 280,00 do 350,00 tadašnjih dinara po grlu stoke (Vinšćak, 1989: 83.). I u ranijim su razdobljima vlasnici koji nisu osobno vodili vlastitu stoku na Velebit davali u podnajam (Marković, 1980: 28.).

Uz prethodno navedene, u drugoj polovini 20. stoljeća dolazi do brojnih promjena u organizaciji *izdiga* i boravka stočara na Velebitu. I dok su u prošlosti postojali posebni torovi za ovce *muzenice*, janjce i *jalovarska stada*, 1980-ih sva su se stada držala zajedno. Naime, u međuvremenu su se dogodile promjene tržišnih odnosa te je umjesto prerade mlijeka i prodaje sira primaran postao uzgoj i prodaja janjaca (Vinščak, 1989: 87), odnosno kao izravna posljedica nedostatka stočara i zapošljavanja radno sposobnog stanovništva u zanatska i uslužna zanimanja u drugoj polovini 20. stoljeća, preorijentacija stočara na uzgoj koza. Tijekom opisanih boravaka na Velebitu zabilježena su brojna stoljetna vjerovanja stočara. Tako T. Vinščak pri posjetu obitelji Breulj, koja je imala stanove na Ogla-vinovcu, bilježi na jednom od kolaca kojim je bio ograđen tor za ovce govedu lubanju koja je imala ulogu zaštite stada od *zlih sila* i drugih opasnosti (Vinščak, 1989: 87). Uz *izdig* stoke na Velebit, T. Vinščak 1980-ih bilježi i boravak dijela stočara iz Kruševa (Jurjevića, Breulja i Vrkića) na zimovanju na pašnjacima uz Bokanjačko blato u Zadru u razdoblju od mjeseca prosinca do mjeseca travnja (Vinščak, 1989: 93-94, 98. s kartom stočarskih kretanja).

Unatoč velikom broju stoke sitnog zuba koja je generacijama prehranjivala bukovačke obitelji stočari su bili prepušteni sami sebi u plasmanu žive stoke, mesa, mlijeka, sira i kože koje su proizvodili. Do prvog organiziranog plasmana žive stoke i poljoprivrednih proizvoda na udaljenija tržišta dolazi tek pri kraju druge polovine 20. stoljeća kada se s ciljem podupiranja i unaprijeđenja poljoprivredne proizvodnje na području tadašnje Općine Obrovac, 1985. godine osniva Radna organizacija za proizvodnju i promet poljoprivrednih proizvoda „Zrmanja“. Tako je, uz izgradnju melioracijskog sustava Žegarsko polje, koje je obuhvaćalo površinu od 250 ha predviđenu za proizvodnju povrća, krmnog bilja i žitarica, tijekom 1987. godine „Zrmanja“ od većeg broja individualnih proizvođača otkupila 4 500 jaradi i 25 000 kilograma kože za potrebe izvoza.⁷⁰ Tijekom 1980-ih živa se jarad u većem broju izvozila u zemlje Bliskog istoka.⁷¹ Također, radi unapređivanja stočarske proizvodnje u sklopu „Zrmanje“ prije Domovinskog rata u planu je bila izgradnja Centra za otkup, proizvodnju i preradu sirovina za odjeću.⁷²

⁷⁰ *Obrovac, društveni i privredni razvoj opštine*, 1988: 24.

⁷¹ Sjećanja autorice teksta.

⁷² *Obrovac, društveni i privredni razvoj opštine*, 1988: 25.

Transhumantno stočarstvo u Bukovici zamrlo je tijekom Domovinskog rata. U poslijeratnim godinama povratničko stanovništvo, uglavnom starije životne dobi, uzgaja stoku sitnog zuba uglavnom za vlastite potrebe. Pojedincima trebalo je više od desetljeća da obnove svoja stada, no nisu obnovili i transhumantni način stočarenja. Jedan od razloga, uz raseljavanje stanovnika i sve veću orijentiranost na uzgoj koza, zasigurno treba tražiti u zaostalim minama na području Velebita koji je većim dijelom razminiran prije nekoliko godina. Tada je veća stada ovaca i koza u Kruševu posjedovalo samo nekoliko obitelji čija su stada tijekom ljetnih mjeseci boravila na Velebitu. Veći uzgoj pokrenuo je i mladi stočar Šimun Bašić,⁷³ no od nekadašnje tradicije nije ostalo gotovo ništa. Umjesto *izdiga* poznatim stočarskim putevima na Velebit u recentnom se razdoblju stoka kamionima prevozi u Liku, gdje do rane jeseni ostaje na ispaši.

Zaključna razmatranja

O doprinosu i važnosti stočarstva ovog dijela Bukovice u svim segmentima života danas nam svjedoče ostatci materijalne kulture. Od domaće vune ruralno je stanovništvo stoljećima tkalo, plelo i šarenim vezom ukrašavalo različite odjevne i uporabne predmete dok su lokalni samouki majstori drvodjelci izrađivali preslice, vretena, *kiščiće*, *gargaše* i ostale predmete koji su se koristili u obradi vune. Neki od tih predmeta nastalih tijekom 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća danas su trajno pohranjeni unutar muzejskih zbirki i široj su javnosti dostupni putem stalnih etnografskih postava Zavičajnog muzeja Obrovac i Narodnog muzeja Zadar. Osim za ishranu (meso, mlijeko, sir) i proizvodnju tekstilnih odjevnih i uporabnih predmeta od vune odnosno obuće i dijelova glazbenih instrumenata od kože, u nadaleko poznatoj zadarskoj „kožari“ s izdvojenim pogonom u Gračacu, do Domovinskog rata prerađivala se koža koja je ukrašavala brojne domove diljem obalnog i zaobalnog dijela današnje Zadarske županije, ali i šire.

Depopulacija područja i napuštanje poljoprivrede, napose stočarstva kao primarne djelatnosti s jedne i razvoj turizma i s njim povezanih uslužnih djelatnosti s druge strane, u Bukovicu i Podgorje u posljednjih 30-ak godina donijeli su brojne promjene. Uz probijanje većeg broja tzv. protupožarnih putova na Velebitu i izgradnje autoceste od Zagreba do Splita nekadašnji izvorni krajolik i u nedavnom je razdoblju podložan brojnim promjenama (gradnja vjetro- i solarnih elektrana i dr.). Prema tome, riječi koje je ne tako davno napisao T. Vinšćak trebale bi nas usmjeriti na

⁷³ Šimun Bašić je 2017. godine dobio Godišnju nagradu Grada Obrovca za doprinos u razvoju stočarstva. Tada je posjedovao stado od 150 koza.

promišljanje o budućnosti ovog prostora koji se nepovratno mijenja: *Ako pogledamo način iskorištavanja planine Podgoraca i transhumanata iz Bukovice, vidimo da oni žive potpuno u skladu s prirodnim okolišem, ne narušavaju prirodnu ravnotežu, ne uništavaju nepovratno prirodne resurse, žive, u svojim ekoliškim nišama, te mogu poslužiti kao primjer, jedinog ekoliški ispravnog načina života u tim prostorima* (Vinšćak, 1989: 95).

Popis literature:

Belaj, V., 2005: Tradicijsko planinsko stočarstvo na Velebitu i bunjevačka etnogeneza, *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 16, Zagreb, 5-31.

Bognar, A., 1994: Temeljna skica geoekoloških osobina Velebita, *Senjski zbornik*, 21, Senj, 1-8.

Božić-Buzančić, D., 1980: O kožarskom zanatu u Splitu u XVIII. i početkom XIX. st., *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 21, No. 1, Split, 617-637.

Čače, S., 2006: South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization, u: *Les routes/Putovi antičkog Jadrana*, Bordeaux – Zadar, 65-79, 303, Planche III.

Čače, S., 2007: Aserija i njeno zaleđe: Bukovica, Zrmanja, južni Velebit, *Asseria*, 5, Zadar, 39-92.

Čače, S., 2013: Napomene o odnosima među liburnskim zajednicama, *Asseria*, 11, Zadar, 11-50.

Dubolnić, M., 2006: Prapovijesna nalazišta na području Starigrada Paklenice, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, Zadar, 1-55.

Dubolnić, M., 2007: Argyruntum i njegov teritorij u antici, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 49, Zadar, 1-58.

Erceg, I., 1975: Stanovništvo Dalmacije (na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće), *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, (poseban otisak iz časopisa), Zagreb, 7-28.

Faber, A., 2000: Život na velebitskoj visoravni u pretpovijesno doba, Veliko Rujno, *Senjski zbornik*, 27, Senj, 15-44.

Faričić, J. – Marelić, T., 2014: Prirodno-geografske osnove razvitka Zadarske županije, *Potencijali društveno-gospodarskog razvitka Zadarske županije*, (ur. J. Faričić), Zadar, 44-61.

Feletar, P. – Hozjan, D. – Anžek, M., 2020: Razvoj cestovnog prometa u Hrvatskoj, *Godišnjak Akademije tehničkih znanosti Hrvatske*, vol. 2019, Zagreb, 121-144.

Jurjević, M., 2014: Kulturna baština obrovačkog kraja, *Kula Jankovića: Spomenik kulture – pokretač održivog razvoja Ravnih kotara, Baština, interkulturalizam i revitalizacija*, Zbornik radova, (ur: D. Roksandić, M. Rajković Iveta, T. Rubić), Zagreb, 53-62.

Jurjević, M., 2020: *Topografija rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije*, Svezak I., doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.

- Jurjević, M. – Štokić, N., 2022: *Bukovica u objektivu Ante Brkana*, katalog izložbe, Obrovac.
- Klanac, L., 1992: *Demografske promjene obrovačkog kraja 1857. – 1991., (Hrvati od etnocida do genocida)*, Zagreb.
- Kulušić, S., 1971: Stanovništvo Zadra i zadarske regije, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga 45, Zagreb, 451-469.
- Lemić, A., 2013: *Sela i stanovi na Velebitu, Svjedočanstvo života od nastanka do nestanka*, Zagreb.
- Marković, M., 1971: Stočarska kretanja na Dinarskim planinama, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga 45, Zagreb, 523-549.
- Marković, M., 1975: Sezonska stočarska naselja na Dinarskim planinama, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga 46, Zagreb, 253-296.
- Marković, M., 1980: Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga 48, Zagreb, 5-140.
- Modrich, G., 1892: *La Dalmazia: romana – veneta – moderna: note e ricordi di viaggio*, Torino – Roma
- Obrovac, *Društveni i privredni razvoj opštine*, godina VI, broj 1, januar 1988. godine (ur. J. Debeljački), Beograd.
- Oštrić, O., 1995: Filmska dokumentacija na zadarskom području, *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, 18, Zagreb, 169-172.
- Oštrić, O., 2005: Stočari Bukovice na Velebitu, *Zbornik Radova Olge Oštrić* (ur. A. Travirka), Zadar, 217-226.
- Peričić, Š., 1979: Obrovac kao trgovište, *Radovi zavoda JAZU u Zadru*, 26, Zadar, 213-231.
- Peričić, Š., 2001: Proizvodnja i prodaja paške soli u prošlosti, *Radovi zavoda JAZU u Zadru*, 43, Zadar, 45-83.
- Peričić, Š., 2006: Prilog poznavanju gospodarskih prilika Bukovice i Podgorja u XIX. stoljeću, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 48, Zadar, 569-596.
- Rogić, V., 1958: Velebitska primorska padina, *Radovi geografskog instituta Sveučilišta u Zagrebu*, sv. 2, Zagreb.
- Vinšćak, T., 1989: Kuda idu „horvatski nomadi“, *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 1, Zagreb, 79-98.
- Vrkić, Š., 2015: Novi nalazi rimskog međašnog zida u Golubiću kod Obrovca, *Archaeologia Adriatica*, 8/2014, Zadar, 101-122.
- Vukelić, M., 2002: Pašarenje na Velebitu, *Šumarski list*, Vol. CXXVI, br. 4-5, Zagreb, 299-305.

Izvori:

Općinski rječnik za kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću: obrađen na temelju rezultata narodnog popisa od 31. prosinca 1900., C. kr. središnja statistička komisija, 1908, Beč, stranica 7. preuzeto s: <http://dikaz.zkzd.hr/?pub=1&p=7183&s=publ>

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011, Državni zavod za statistiku, 1. Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, preuzeto s: https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_01/h01_01_01_zup13_2968.html

Popis stanovništva, kućanstava i stanova u Republici Hrvatskoj 2021, Državni zavod za statistiku, 1. Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, preuzeto s: https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx

Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, Ministarstvo kulture i medija, preuzeto s: registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-7331

Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, Ministarstvo kulture i medija, preuzeto s: registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-3445

Tragom bukovačkih stočara, dokumentarni film, Jadran film Zagreb, 1970 (1972.) pristup na: youtube.com/watch?v=xctwXJ8XeFI

Zbirka fotografija, Zavičajni muzej Obrovac, inv. br. 5., 8., 19., 23., 28., 32. i 37.